

УДК [930.2:746.3-037:39](477+474.5):140.8
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.03.777>

ФУНКЦІЇ РУШНИКА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЛИТОВСЬКОЇ ТРАДИЦІЙ

Людмила ГЕРУС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5931-3816>

докторка історичних наук, кандидатка мистецтвознавства,
старша наукова співробітниця, завідувачка відділу,
Інститут народознавства НАН України,
відділ народного мистецтва,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ludmilagerus@gmail.com

Егле КУМПКАЙТЕ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-8144>

докторка технічних наук, доцентка,
Каунаський технологічний університет,
факультет механічної інженерії і дизайну,
кафедра виробничої інженерії,
вулиця Студентська, 56, LT-51424 Каунас, Литва,
e-mail: egle.kumpikaite@ktu.lt

Еріка НЕНАРТАВІЧЮТЕ

старша співробітниця,
Музей народного побуту Литви,
відділ побуту, народного промислу та ремесел,
e-mail: erikanort@yahoo.com

Стаття написана на основі результатів українсько-литовських міждисциплінарних науково-дослідних проєктів «Орнаментика етнографічного текстилю Західної України та Литви: універсальні й унікальні параметри» (2018—2019) і «Унікальні технології етнографічного текстилю: досвід збереження в Західній Україні та Литві» (2022—2023) (фінансується Литовською науковою радою, Міністерством освіти і науки України [номер гранту в Литві S-LU-22-5]).

У сучасному соціокультурному просторі України та Литви тканий та вишитий рушник зберігає свою значимість. Постійна увага та вивчення феномену традиційного рушника сприятимуть розширенню можливостей та доцільності використання історичного досвіду і знання, їх ширшої інтерпретації задля збереження, продовження та розвитку.

Метою статті є висвітлити світоглядні засади матеріально-предметного буття рушника як артефакту у традиційній культурі українців та литовців, виявити подібності та відмінності у його функціонуванні, показати взаємозалежність функції та зовнішніх візуальних параметрів рушника. Об'єктом дослідження є традиційна культура українців та литовців, а предметом — функціонування рушника в побуті та обрядовості обох народів.

Джерельною базою статті були результати польових досліджень авторки в середовищах побутування традиційного рушника (усна інформація й фотофіксація), а також опрацювання експозицій та пам'яток українських та литовських музеїв (науковий опис і фотофіксація).

Для висвітлення особливостей функціонування українського та литовського рушника застосовано метод порівняльного аналізу у хронологічному та просторовому вимірах. Методом феноменологічного аналізу з'ясовано світоглядний контекст сприйняття рушника у традиційній культурі.

Ключові слова: обряд, рушник, функція, артефакт, культура, Литва, Україна.

УДК [930.2:746.3-037:39](477+474.5):140.8
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.03.777>

TOWEL FUNCTIONS: COMPARATIVE ANALYSIS OF UKRAINIAN AND LITHUANIAN TRADITIONS

Lyudmyla HERUS

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5931-3816>
Doctor of Sciences in History,
Candidate of Art Studying (Ph.D.), Head of Department,
The Institute of Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
Department of Folk Art,
15, Svoboda Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ludmilagerus@gmail.com

Eglė KUMPIKAITĖ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-8144>
Ph.D. in Technical Sciences, associate professor,
Kaunas University of Technology,
Faculty of Mechanical Engineering and Design,
Department of Production Engineering,
56 Studentu str., LT-51424, Kaunas, Lithuania,
e-mail: egle.kumpikaite@ktu.lt

Erika NENARTAVIČIŪTĖ

senior officer Open Air Museum of Lithuania in Rumšiškės,
Department of Everyday Life, Folk Trades and Crafts,
2 L.Lekavičiaus str., LT-56337 Rumšiškės, Kaišiadoris district,
Lithuania,
e-mail: erikanort@yahoo.com

The article was written based on the results of the Ukrainian-Lithuanian interdisciplinary R&D projects «Ornamentation of Western Ukrainian and Lithuanian Folk Textile: Universal and Unique Parameters» (2018—2019) and «Unique Technologies of Ethnographic Textile: Experience of Preservation in Western Ukraine and Lithuania» (2022—2023) (the project have been supported by the Lithuanian Research Council and the Ministry of Education and Science of Ukraine [grant number in Lithuania S-LU-22-5]).

The woven and embroidered towel retains its significance in the modern socio-cultural space of Ukraine and Lithuania. Constant attention and study of the traditional towel phenomenon will contribute to the growth of opportunities and expediency of using historical experience and knowledge, and their broader interpretation for preservation, continuation and development.

The article's purpose is to highlight the philosophical foundations of the towel material existence as an artefact in the traditional culture of Ukrainians and Lithuanians, to reveal similarities and differences in its functioning, and to show the interdependence of the towel function and its external visual parameters.

The object of the study is the traditional culture of Ukrainians and Lithuanians, and *the subject* is the towel function in the everyday life and rituals of both peoples.

The source base consists of the results of the author's field research of the habitats of the traditional towel (oral information and photo-fixation), as well as the study of the museums' expositions of Ukraine and Lithuania (scientific description and photo-fixation).

The comparative analysis method was used to study the features of Ukrainian and Lithuanian towels functioning. The worldview context of the towel perception in traditional culture was clarified by the phenomenological analysis method.

Conclusion. Analysis of the towels functioning in Ukrainian and Lithuanian culture demonstrates a wide range of options: ceremonial — birth, wedding, funeral, occasional; interior — on an icon, on a peg, on a shelf, etc.; household — for kitchen utensils and dishes, for the body, for carrying burdens.

Many analogies can be traced in the towel functioning of Ukrainians and Lithuanians, which is obviously determined by both the worldviews that formed the ritual context and the living environment, in particular, the advantages of agriculture and cattle breeding in the management of the economy. The artefacts' visual parameters — the shape with its own size, structure and decor depended on the available raw materials and technological capabilities and are a figurative material expression of worldview meanings transmitted from generation to generation by means of tradition — are also a confirmation of the similarity. It is a peculiar Lithuanian tradition to hang a towel in the house on the wall on a decorated wooden shelf. Ukrainians usually hung interior towels on icons, paintings, portraits, on pegs driven into the wall, poles placed between the walls, etc.

Keywords: ritual, towel, function, artefact, culture, Lithuania, Ukraine.

Вступ. Рушник є виразним культурним артефактом, у якому поєдналися світоглядні уявлення і раціональний досвід, традиції та новації. У традиційній культурі українців та литовців рушник супроводжував усі події життя, що зумовило його широке використання у звичаєво-обрядовій практиці та побуті.

У сучасному соціокультурному просторі України та Литви тканий та вишитий рушник зберігає свою значимість. Постійна увага та вивчення феномену традиційного рушника сприятимуть розширенню можливостей та доцільності використання історичного досвіду і знання про нього, а також їх широкої та продуктивної інтерпретації задля збереження, продовження та розвитку.

Мета статті — висвітлити світоглядні засади матеріально-предметного буття рушника як артефакту у традиційній культурі українців та литовців, виявити подібності та відмінності у його функціонуванні, показати взаємозалежність функції та зовнішніх візуальних параметрів рушника.

Об'єктом дослідження є традиційна культура українців та литовців, а *предметом* — функціонування рушника в побуті та в обрядовості обох народів.

Джерельною базою статті стали результати польових досліджень авторів у середовищах побутування традиційного рушника (усна інформація й фотофіксація), а також опрацювання експозицій та пам'яток українських та литовських музеїв (науковий опис і світлина), зокрема під час реалізації спільних з ученими Каунаського технологічного університету українсько-литовських проєктів 2018—2019 рр. «Орнаментика етнографічного текстилю Західної України та Литви: універсальні й унікальні параметри», та 2022—2023 рр. «Унікальні технології етнографічного текстилю: досвід збереження в Західній Україні та Литві» (фінансується Литовською науковою радою, Міністерством освіти і науки України [номер гранту в Литві S-LU-22-5]), в межах якого відбулася виставка литовських і українських рушників у Музеї народного побуту Литви (с Румшішкес, район Кайшядоріс).

Аспекти функціонування рушників розглядали у своїх працях українські вчені, зокрема Олена Никорак [1, с. 533—572], Олена Боряк [2, с. 533—572], Раїса Захарчук-Чугай [3], Тетяна Лупій [4; 5], Світлана Китова [6], Тетяна Кара-Васильєва

[7], Людмила Андрушко [8], та литовські — Юозас Бальчіконіс [9], Даля Бернотайте-Беляускене [10], Егле Кумпікайте, Люціна Кот, Індре Тауткуте-Станкувене, Еріка Ненартавічюте [11, s. 101; 12, s. 20]. Для осмислення суті й функцій тканого та вишитого рушника напрацювання дослідників є важливим теоретичним підґрунтям, а збережені донині традиції — переконливим емпіричним тлом.

Для висвітлення особливостей функціонування українського та литовського рушника застосовано *метод* порівняльного аналізу у хронологічному та просторовому вимірах. *Методом* феноменологічного аналізу з'ясовано світоглядний контекст сприйняття рушника у традиційній культурі.

Основна частина. І в українців, і в литовців як тканий, так і оздоблений вишивкою рушник відзначається поліфункціональністю, застосовується в обрядах, в облаштуванні внутрішнього простору приміщень, а також як необхідна річ у домашньому господарстві.

Обрядова функція рушника безпосередньо стосується людини, її світогляду, насамперед пов'язується з найважливішими віхами її життя — народженням, одруженням, смертю.

Водночас рушник був і подекуди епізодично та рудиментарно функціонує донині як важливий атрибут оказіональної обрядовості — застосовується при виборі місця та закладинах хати, новосіллі, при першому у році вигоні худоби на пасовисько, зажинках, обжинках, а також з метою протидії критичним ситуаціям — епідемії, хворобі, стихії тощо.

Інтер'єрними рушниками оздоблюють внутрішній простір приміщень.

У господарських цілях ткані рушники використовують при приготуванні і зберіганні їжі, зокрема хліба, для особистої гігієни тіла. У традиційній культурі рушник був також засобом для перенесення ноші.

Таким чином, за функціональною ознакою виділяються три основні типи рушників: обрядові, інтер'єрні, побутові.

Обрядові рушники. В родильних обрядах українців використовувався *рушник-«сповивач»*. У східній частині Литви дівчинку при народженні не брали голими руками, а загортали у рушник, вважаючи, що у майбутньому вона буде вправною ткалею [10, с. 66]. Рушник в українців та литовців також був одним із поширених подарунків повитусі від по-

Іл. 1. Шлюб Оверка Шастака. 1930 р., с. Бродів, повіт Здолбунів (тепер Рівненський р-н Рівненської обл.). Україна. ФІН НАНУ (Фототека Інституту народознавства НАН України)

Іл. 2. Наречена і дружка з Лемківщини, с. Воля Міхова, повіт Лісько біля Лучкова Львівського воєводства (тепер с. Воля Мигова Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща). ФІН НАНУ

Іл. 3. Молода з дружками. Буковина. Україна. ФІН НАНУ

Іл. 4. Хлопець і дівчина з Берегомета на річці Пруті. 1895 р., с. Берегомет Вижницького р-ну Чернівецької області. Україна. Музей народного мистецтва, Відень. Фото Раймонда Кайндля

Іл. 5. Молода із дружками під час запрошення на весілля. 1999 р., с. Дем'янці Бориспільського р-ну Київської обл. Україна. Фото Олени Никорак. Опубл.: [1, с. 554]

роділлі, матері для дитини. Рушники дарували запрошені на хрестини гості; ними взаємно обмінювалися хрещені та рідні батьки новонародженої дитини [1, с. 549]. Аналогічно функцію дару вдячності рушник виконував й у родильно-хрестильних обрядах литовців [10, с. 66].

Винятковим розмаїттям вирізняються *весільні рушники*. В українських та литовських родин заздалегідь дбали про рушники для майбутнього весілля, а дівчат змалку намагалися навчили ткати та вишивати. Весільних рушників потрібно було багато (іл. 1).

Рушники супроводжували усі етапи українського весілля та часто мали відповідні з цими етапами назви: «сватівські» («сватальні»), «плечові», «перев'язичі», «заручинові», «дарівник», «дарунник» тощо.

«Сватівські» рушники під час сватання дівчина підносила, часто на хлібі або мисці з житом, та пов'язувала через плече старостам, що означало згоду на шлюб [13, с. 23, 25, 28, 31, 32; 14, с. 231—232]. Нерідко обрядова дія сватання мала відповідні означення — «посилати за рушниками», «подавати рушники», «брати рушники», «побрати рушники», «вернутися з рушниками» тощо, натомість церемонію шлюбу називали «ставати на рушник».

«Заручиновий» рушник був одним із найважливіших атрибутів в обряді заручин. Цим рушником пов'язували руки молодих, родичів і близьких, що символізувало досягнення згоди та поєднання двох родів.

«Торочені» рушники молода дарувала дружбам, боярам. Ці рушники вона готувала разом з дружками за тиждень до весілля на «торочинах» «поторочинах» — поширеному у центральних та східних регіонах України обряді, з циклу прощання з дівуванням, на якому до рушників дошивали куски полотна з довгими звисаючими нитками, що залишалися на ткацькому верстаті, внаслідок чого рушники ставали довшими і гарнішими [13, с. 92].

Рушниками вбирали молоду та її дружок — дівчат, які на запрошення нареченої брали участь у весільному обряді (іл. 2—3). Молода тримала у руці, підперізувалася або запихала за пояс узорнотканий або вишитий рушник, коли йшла просити на весілля, а також до шлюбу (іл. 4—5).

Рушниками пов'язували також інших персонажів весілля. Найкращі рушники діставалися старшій дружці, боярину та старості (розпоряднику на весіллі) (іл. 6).

Іл. 6. Весілля на Поліссі. Перша половина ХХ ст. Україна. ФІН НАНУ

Іл. 7. Молода із дружками під час запрошення на весілля. 1956 р., с. Тимченки Золотоніського р-ну Черкаської обл. Україна. Архів галереї «Родовід». Оубл.: [1, с. 536]

Молоді йшли запрошувати родичів та близьких на весілля із загорнутим у рушник хлібом (іл. 7).

Коровайниця, коли вони випікали весільний хліб, зв'язували до купи рушником і вони всю роботу виконували гуртом, що мало сприяти щастю, добробуту й родинній злагоді майбутнього подружжя [13, с. 52].

Рушником обгортали та клали на рушник головний обрядовий весільний хліб коровай перед тим, як розташувати його на стіл, а також хліб чи «колач», у який встромляли «дерецьце» — вершок вічнозеленого або фруктового дерева, прибраного свіжими або засушеними рослинами, «прапір» — букет з колосків збіжжя, трав та квітів, дзвіночки, хустини, що прив'язані до витесаного деревка (іл. 8).

З хлібом-сіллю на рушникові батьки благословляли молодят на вінчання та зустрічали їх після шлюбу, виряджали молоду в дім молодого.

Іл. 8. Коровай, обв'язаний кралевецьким рушником. Експозиція Національного музею народної архітектури та побуту України (хата зі с. Бобрівник Полтавського р-ну Полтавської обл., кінець XIX ст.). Київ. Фото Миколи Семинога

Іл. 9. Похоронна процесія. 1920—1930-ті рр. Волинь. Україна. ФІН НАНУ

Рушник стелили під ноги молодим у церкві перед тетраподом під час вінчання, що означалося сталим фразеологізмом «стати на рушник», тобто укласти шлюб.

За допомогою рушника молодих «вводили» за стіл та «выводили» із-за нього, аналогічно проводили до комори і з комори.

Рушник використовували також під час виносу і ділення короваю.

Рушники були вдячним дарунком весільним чинам та родичам. На Закарпатті невеликі подарункові рушнички називали «дарівник», «даруник» [1, с. 554].

У весільній обрядовості литовців основними моментами обдаровування були сватання, дівич-вечір, день весілля, приїзд невістки у дім чоловіка. Серед подарунків, як й в українців, звикло було багато рушників. Подарунки дарували від обох сторін: батьки, родичі, гості переважно для молодих. Обов'язковими, як й в українців, були подарунки від молодої родині чоловіка. Рушники також дарували з вдячністю за допомогу у проведенні весільного обряду [10, с. 68—69]. Наприкінці XIX — першій половині XX ст. у Литві рушник в подарунок найбільш широко використовувався в Дзукії [10, с. 67].

В окремих регіонах України, зайшовши до хати чоловіка, невістка застеляла принесеним зі собою рядном ліжко, а на кілок вішала рушник (Поділля) [15, с. 226]; однією «завескою» (узорнотканий рушник довжиною 5—6 метрів) прибирала ікону, яка була на стіні, однією — ікону, яку ніс хрещений, ще іншу — стелила під ноги (Полісся — сс. Бірківське, Закусиля, Норинці Коростенського р-ну Житомирської обл.) [16, с. 329]. Наведені обрядові дії українців викликають аналогії зі звичаєм литовців замінювати нареченою, вступивши у хату чоловіка, рушник, який висів на усталеному почесному місці хати, на принесений нею, а також розвішувати свої рушники на кілки [10, с. 68].

Поховальні рушники. В українських та литовських селах було заведено знадвору хати вивішувати рушник, коли хтось з родини помирав. На похорон готували рушники для обдарування тих людей, які мили померлого, робили домовину, копали яму, готували поминальний обід, несли покійника, а також і для церкви [2, с. 148].

Поховальні рушники пов'язували на хоругви, віко труни, на руку учасникам жалобної процесії; на рушниках труну опускали у могилу (іл. 9). Рушник із загорнутим у нього хлібом, як «поману» за небіжчика, отримували гробарі, які копали могилу (південно-західна частина Волині — Житомирський р-н Житомирської обл., Буковинська Гуцульщина) [17, с. 1101].

У поховальній обрядовості українці використовували також весільні рушники: вінчальний рушник клали на вмираючого (Полісся) [2, с. 149]; на руш-

ник клали небіжчика й опускали в домовину (Волинь, Західне Полісся) [4, с. 13], що за уявленнями мало полегшити перехід у потойбічний світ. В українців відомий звичай на похороні дівчини подібно, як і на весіллі, перев'язувати старостів рушниками [14, с. 214].

У литовців під час похорону рушники розвішували біля узголів'я покійника. Рушник використовувався для перенесення та опускання труни у могилу. Чоловікам, які супроводжували траурну процесію, рушники в'язали через плече. Ці рушники, що функціонували у поховальному обряді, як правило, залишалися у його учасників. Розповсюдженою була також традиція подавати рушники в знак подяки за допомогу на похороні [10, с. 69—71].

Слід також відзначити, що символічну роль, яку в обрядовості українців зазвичай відіграють рушники, в обрядах литовців часто виконують пояси [18, с. 1159—1161].

Оказіональні рушники. «Обиденні» рушники виготовляли під час стихійного лиха, хвороби, епідемії як серед людей, так і серед домашніх тварин, а також у той час, коли тривала війна і мешканці поселення перебували в зоні військових дій. Такий рушник, як правило, виготовляли з льону колективно протягом певного часу, зазвичай одного дня, без переривання роботи в одній хаті, куди збирались жінки у визначеній кількості. При цьому вони не промовляли жодного слова, думками повністю були сконцентровані на роботі та проблемі, яку прагнули вирішити.

Ці обрядові рушники були поширені на Поліссі та спорадично на Поділлі, Волині й Закарпатті, а також вони відомі іншим слов'янам [1, с. 536]. Виготовлення «обиденних» тканин передбачало створення якісно нового об'єкта — культурного символу з природної сировини — прядива шляхом обов'язкового повного технологічного циклу упродовж певного часового проміжку при дотриманні вмотивованих обрядом вимог щодо кількісного складу та віку учасниць [19, с. 288—295].

Традиція давати обітницю — дар рушниками на Поліссі триває на початку XXI ст. «Обітними» рушниками обв'язують чи обвішують придорожні фігури, присадибні, намогильні хрести, а також хрести біля церкви, хрести та ікони в церкві. Іноді на них трапляється по декілька десятків тканих і вишитих рушників [3, с. 300—301] (іл. 10—11).

Іл. 10. Рушник на намогильному хресті. 1997 р., с. Гордище Вишгородського р-ну Київської обл. (офіційно нежитлове після аварії на Чорнобильській АЕС). Україна. Фото Ярослава Тараса

Іл. 11. Рушник на хресті біля церкви св. Миколая. 1996 р., с. Нижні Синівці Чернівецького р-ну Чернівецької обл. Україна. Фото Миколи Моздира

Іл. 12. Рушник у жнивварській обрядовості. 1997 р., с. Лопатичі Коростенського р-ну Житомирської обл. Україна. Фото Галини Виноградської

Іл. 13. Накритий рушником хліб на столі у литовській селянській оселі. Експозиція Музею народного побуту Литви в с. Румшишкес район Кайшядоріс. Литовська Республіка

В оказіональній обрядовості українців рушник функціонував у господарських, зокрема хліборобських та скотарських звичаях. На Поліссі перед початком сівби і при першому вигоні худоби на пасовище через спеціально збережений від Середохрестя хлібний «хрестик», який клали на «свячені» (призначені для освячення паски) скатерку або рушник, мали переступити воли: якщо воли переступили «хрестик», вважалося, що господарський рік буде вдалим (с. Самари Ковельського р-ну Волинської обл.) [20, с. 571]. На Юрія йшли у поле із загорнутим у рушник «хлібцем», який клали на край ниви; якщо «хлібця» не видно у врунах, коли дивитися з іншо-

го краю лану, прогнозували добрий врожай (с. Самари) [20, с. 571].

На «зажинки» та «обжинки» на поле у кошику несли загорнуті у рушник хліб і сіль та клали їх на землю, молилися Богу та розпочинали або завершували жнива (Полісся — сс. Гладковичі, Невгоди, Раківщина, Селець, Яжбень Коростенського р-ну Житомирської обл.; Холмщина і Підляшшя) [21, с. 193—195; 17, с. 1102] (іл. 12).

Використання рушника виразно виявляється в будівельній обрядовості, якими супроводжували спорудження нового житла. При закладанні підвалин будівлі в центрі або з південного боку майбутнього помешкання на застелений рушником стілець ставили хрест, хліб, сіль (Поділля) [22, с. 245]. Хліб і сіль в новому лляному рушнику клали на зв'язаних підвалинах на місці майбутнього покутя (Полісся — сс. Залішани, Мар'янівка, Стара Марківка Вишгородського р-ну Київської обл.) [23, с. 92]. На завершення «закладщини» господарі розміщували на кожному куті зв'язаних підвалин хліб і сіль, загорнуті у вишитий рушник або вовняну хустину, які призначалися для майстра (Полісся — сс. Буки, Іванівка, Потіївка, Білоцерківського р-ну Київської обл., сс. Горинь, Ворсівка Коростенського р-ну Житомирської обл., с. Чудин Житомирського р-ну Житомирської обл.) [24, с. 104].

Аналогічно після зведення хати — встановлення «вільця» майстрові, окрім плати, давали загорнуті у рушник хліб і сорочку (Полісся — с. Скурати Коростенського р-ну Житомирської обл.) [24, с. 120].

Під час гостини з нагоди «закладщини», яка на Поліссі відбувалася всередині «защеплених» підвалин, на покуті стояла ікона з рушником. Запрошені на неї гості приходили не з порожніми руками, а з замотаними в рушник або хустку хлібом і сіллю [23, с. 95]. Аналогічно звичаю дарувати хліб-сіль у рушнику або шматку полотна дотримувалися гості на новосіллі — «входщині».

Інтер'єрні рушники. Як в українській, так й литовській оселі на застеленому скатертиною столі клали хліб (іл. 13). Часто хліб загортали у спеціально призначений для цього рушник — «хлібник», «пілку», або ж накривали одним кінцем скатертини [1, с. 545].

В українській селянській хаті рушники розвішували на «образи» (ікони) або під ними, які знаходилися на «покуті» — почесному місці у кутку світлиці

Іл. 14. Нутро (інтер'єр) селянської хати. 1929 р., с. Стара Лішня, повіт Володимир-Волинський (тепер Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.). Україна. ФІН НАНУ

Іл. 16. Інтер'єр литовської селянської оселі. Експозиція Музею народного побуту Литви, с. Румшишкес район Кайшядоріс. Литовська Республіка

Іл. 15. Рушник в інтер'єрі литовської селянської оселі. Експозиція Музею народного побуту Литви, с. Румшишкес район Кайшядоріс. Литовська Республіка

по діагоналі від печі, де стояли стіл з лавами. Місце розташування рушника в інтер'єрі зазвичай означувало його назву, отож ці рушники називали «божники», «божкові», «іконні», «покутні». «завеси» тощо. В інтер'єрі хати також були рушники «кілкові», «на сволоки», «на жердки» тощо (іл. 14).

«Кілкові» рушники вішали розпростертими на забиті у стіну кілки для убору всієї світлиці — над вікнами, дверима, згодом над дзеркалами, картинами, фотопортретами як родинними, так й відомих укра-

Іл. 17. Рушник на поличці-рушникарці. Експозиція Етнографічного музею Кретінги, м. Кретінга. Литовська Республіка

їнців, як-от Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка.

Тканий або вишитий рушник клали для прикраси на стіл, лаву, скриню.

У селянських хатах литовців гарний лляний рушник вішали на поличку-«рушникарку», яка розташовувалася у світлиці близько біля обіднього столу. Цей рушник використовували дуже рідко, він був привабливим декоративним акцентом помешкання (іл. 15—18).

Іл. 18. Інтер'єр литовської селянської оселі. Експозиція Національного музею Литви, м. Вільнюс. Литовська Республіка

Іл. 19. Свячення пасок. 1930 р. Яжів Старий, повіт Яворів (тепер с. Старий Яр Новояворівського р-ну Львівської обл.). Україна. ФІН НАНУ. Фото Юзичинського

Рушник зазвичай кладуть на застелений обрусом стіл для урочистої родинної трапези на Святий вечір напередодні Різдва Христового та на Великдень.

На Святий вечір обрядовий хліб «карачун» розташовували на столі на застелений скатертиною або рушником вівсяній соломі (Хустський та Мукачівський р-ни Закарпатської обл.) [25, с. 148].

На Святий вечір чистим рушником обгортали горщик з кутею, несучи від печі на покуть (Полісся — Коростенський р-н Житомирської обл., Вишгородський р-н Київської обл.) [21, с. 204].

Іл. 20. Свячення пасок. 15.04.1917 р., с. Пісочна, повіт Жидачів (тепер Стрийського р-ну Львівської обл.). Україна. ФІН НАНУ

Іл. 21. Свячення пасок біля церкви св. Петра і Павла. 2013 р., с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Україна. Фото Олени Никорак

Рушники, поряд зі скатертинами та «бесагами» (Прикарпаття і Карпати) використовувалися для перенесення великодньої паски до церкви для освячення. Рушником накривають кошики з великодніми стравами (іл. 19—21).

Побутові рушники. Вони використовуються на кухні та для особистої гігієни тіла. Рушник-утироч, утиральник — для обличчя и рук, рушник-стироч стирок — для витирання посуду, кухонного начиння, столу, а також накривання ємностей (іл. 22). Своєрідним типом цих рушників є «гайтка», яка призначалася для перенесення немовлят на далекі відстані.

Призначення рушника є важливою ознакою, оскільки зумовлює його величину та оздоблення. Композиція орнаменту на рушниках гармонійно пов'язується з площиною тканини, її формою і розміром, а також залежить від властивостей матеріалу та можливостей техніки.

Найбільш вишуканими є весільні та інтер'єрні рушники. Інтер'єрні рушники зазвичай — вузькі, шириною 0,3—0,5 м, довжиною до 5 м. Вони, як і весільні виділяються багатоваріантністю композицій та кольорових вирішень декору. Поховальні рушники, які використовувалися для опускання труни у могилу, мали довжину понад 6 м та лаконічний декор. «Обиденні» рушники ткали завдовжки 3—6 м, іноді до 20 м, переважно без оздоблення. Розміри побутових рушників — 2,5—3 м шириною та до 1 м довжиною. Оздоблення на них лаконічне або відсутнє. Довжина «гайтки», яка призначалася для перенесення немовлят, — до 3 м, з декором лише з одного боку.

Іл. 22. Побутовий рушник. Експозиція Музею народного побуту Литви, с. Румшишкес район Кайшіядоріс. Литовська Республіка

Рушник

Тип	Обрядові	Інтер'єрні	Побутові
Підтип	родильні	на ікони	для кухонного начиння
	весільні	на кілок	посуду
	поховальні	на сволок	для тіла
	оказіональні	на жердку	для перенесення ноші
Матеріал	льон, конопля (високоякісні)	льон, конопля (високоякісні)	льон, конопля (низькоякісні)
Розмір	довжина від 3 м до 20 м	довжина від 3 м до 5 м	довжина до 1 м
Оздоблення	обов'язкове	обов'язкове	не обов'язкове

Виразним є світоглядний контекст сприйняття рушника у традиційній культурі. Наприкінці XIX — в першій половині XX ст., подекуди до 80-х рр. XX ст., рушник був своєрідною візитівкою селянської оселі: «Хата без рушників, як без вікон», «Тримай хаточку, як у віночку, і рушничок на кілочку».

В знак благословення матері дарували рушник дітям, коли їх виряджали у далеку дорогу, найчастіше синам, які йшли на службу до армії. Цей рушник бергли як пам'ять про родину та рідний дім.

Весільний рушник у ритуалі сватання виступає знаком згоди. В обрядах, які супроводжувалися зв'язуванням, він символізує міцність шлюбу, об'єднання родів молоді та молодого та їх цілісність. Рушник в одязі наречених означає чистоту і непорочність.

Рушник, яким перев'язували сватів, дружбів, хрещених та інших весільних чинів, засвідчує значимість і, водночас, підсилює шанобливе ставлення до цих осіб, які несли моральну відповідальність за проведення обрядових дій упродовж усього весілля.

Рушник дарували переважно із замотаним у нього хлібом. Стереотипні уявлення про хліб загорнутий у рушник, які сформувалися у традиційній культурі українців, відображають пов'язану з негативною оцінкою у народній культурі ознаки голий/непокритий тобто бідний, голодний — «бо голий хліб гріх давати». Водночас подаровані рушник та загорнутий у нього хліб уявно нейтралізували можливі негаразди та демонстрували багатство, достаток — «щоб не був голим», тобто, щоб у родині був достаток. Рівно ж як загортання хліба могло регламентуватися правилами етикету та гігієнічними пересторогами [17, с. 1099].

Іл. 23. Випуск у ліцеї № 2 Львівської міської ради. Україна. 2016 р.

Іл. 24. Інтер'єр церкви св. Петра і Павла. 2004 р., с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Україна. Фото Тараса Гіппа

Іл. 25. Інтер'єр приватного помешкання. 2004 р., с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Україна. Фото Тараса Гіппа. Опубл.: [1, с. 525]

Принесені нареченою рушники, очевидно, символізують приєднання її до нової сім'ї, новий соці-

альний статус заміжньої жінки та молодої господині, а їхня якість засвідчували її працелюбство, старанність та естетичний смак.

У родильних та похороно-поминальних обрядах рушник, окрім практичного гігієнічного призначення, має символічне.

У родильній обрядовості рушник функціонує як атрибут, що сприяє появі здорової та щасливої дитини, об'єднує її з родиною, життєпростором, у якому дитина буде зростати.

У похоронних і поминальних обрядах рушник матеріалізує уявлення про дорогу як перехід в інший, потойбічний світ, виконує символічну медіативну роль.

Використання рушника у календарних обрядах пов'язане з бажанням забезпечити добробут та злагоду в родині.

У віруваннях українців рушники наділялися апотропейними та превентивними властивостями, вважався оберегом від впливу небезпечних для людини зовнішніх сил. Насамперед це стосується «обидених» та «обітних» рушників, а також тих, у яких освячували паску та інші великодні страви.

Обрядові та інтер'єрні рушники мають також художньо-естетичне значення, емоційно наснажують обряд та акцентують облаштування внутрішнього простору житла.

В сучасній культурі українців та литовців рушник не втратив своєї важливої ролі. Донині залишається одним з виразних атрибутів родинної та календарної обрядовості.

В українській традиції рушник широко використовується у зв'язку з виявом гостинності. На орнаментованому рушнику підносять хліб-сіль при зустрічі почесних гостей. У литовців здавна існує традиція дарувати рушник поважним особам. Рушники, ткані сірим полотном, дарували також на державних заходах. У радянські часи урочисто зустрічали високопоставлених партійних діячів, перев'язували їм через плече стрічку і подавали коровай, покладений на прикрашений рушник [10, с. 70]. Поширення способу вшанування хлібом-сіллю на рушнику державних чинів, високопосадовців, окрім атракційності та ефектності, могло бути зумовлено прагненням сформувати «нову» спільну для усіх радянських республік обрядовість, а також реалізувати ідею стирання «граней» між націями.

У сучасності постали й нові функції рушника. Зокрема рушники функціонують в урочистостях з нагоди випускних свят в українських дитячих садках, школах. Батьки, тримаючи рушники за протилежні кінці піднятими догори, утворюють своєрідну арку, крізь яку проходять діти, що, очевидно, символізує завершення певного етапу життя і початку нового (іл. 23).

Тканий або вишитий рушник є цінним подарунком для рідних та близьких людей, виявом особливої приязні та поваги до них.

Рушники продовжують використовувати в інтер'єрах культурно-просвітницьких, сакральних та громадських закладів, а також приватних помешкань українців (іл. 24—25).

Висновки. Рушник є важливим атрибутом, який увібрав значний комплекс світоглядних уявлень, морально-етичних норм, взаємовідносин у родині та громаді.

Рушник супроводжував і продовжує супроводжувати людину впродовж усього життя — від народження до смерті. Аналіз використання рушників в обрядах українців та литовців демонструє широкий спектр варіантів: обрядові — родинні, весільні, поховальні, оказіональні; інтер'єрні — на ікони, на кілок, на полицю, на жердку тощо; побутові — для кухонного начиння та посуду, для тіла, для перенесення ноші.

У функціонуванні рушника українців та литовців простежується багато аналогій, що, очевидно, спричинено як світоглядними уявленнями, які витворили обрядовий контекст, так і середовищем буття та зумовленими ним перевагами хліборобства та скотарства у веденні господарства. Аргументованим підтвердження подібності є також візуальні параметри артефактів — форма з властивими їй розмірами, структура та декор, які залежать від наявної сировини і технологічних можливостей і є образним матеріальним виразом світоглядних смислів, що транслюються з покоління в покоління за допомогою традиції. Значно менше у застосуванні рушників відмін. Зокрема своєрідною, не властивою для українців, є литовська традиція тримати рушник у хаті на стіні на дерев'яній декоративно оздобленій полиці. Українці інтер'єрні рушники зазвичай розвішували на «образи», картини, портрети, на забиті у стіну кілки, прилаштовані поміж стін жердки тощо.

У традиційній культурі українців та литовців рушник набув високого статусу етнічного символу й продовжує функціонувати, часто у трансформовану вигляді, у сучасному культурному просторі обох народів як виразник національної ідентичності.

1. Никорак О.І. *Українська народна тканина XIX—XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Частина I. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. 584 с.
2. Боряк О. *Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX — початок XX ст.)*. Київ: ІМФЕ, 1997. 192 с.
3. Захарчук-Чугай Р. Народне декоративне мистецтво. *Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 2: Овруччина. 1995. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 293—328.
4. Лупій Т. Семантика рушників у весільній, поховальній та поминальній обрядовості. *Берегиня*. Число 3'00 (26). С. 5—16.
5. Лупій Т.Ф. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу. *Народна творчість та етнографія*, 2000. Ч. 5—6. С. 104—109.
6. Китова С. *Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника*. Черкаси: Брама, 2003. 224 с.
7. Кара-Васильєва Т. *Історія української вишивки: книга-альбом*. Київ, Мистецтво, 2008. 464 с.
8. Андрушко Л.М. *Український рушник як поліфункціональний твір народного мистецтва: функції, типологія, семантика, художні особливості*. Львів, 2010. 166 с.
9. Balčikonis J. ir kt. *Lietuvių liaudies menas. Woven Fabrics II Book*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962. 312 p.
10. Bernotaitė-Beliauskienė D. Prie kūno ir sielos: rankšluosčiai. II dalis. *Liaudies kultūra*. 2018. № 6. P. 66—74.
11. Kumpikaitė E, Kot L, Tautkutė-Stankuvienė I. Ornamentation of Lithuanian Ethnographic Home Textiles. *FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe*. 2016. № 5 (119). P. 100—109. DOI: 10.5604/12303666.1215534.
12. Kumpikaitė E., Kot L., Nenartavičiūtė E. Comparable Analysis of Folk Home Textile of East Prussia in Territories of Lithuania and Poland. *Open Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 2. № 10. P. 19—29.
13. Борисенко В.К. *Весільні звичаї та обряди на Україні. Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1988. 192 с.
14. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ, 1995. С. 219—323.
15. Борисенко В.К. *Весільні звичаї та обряди. Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1994. С. 217—228.

16. Булгакова Л. Поліський рушник ХХ ст. *Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 2: Овруччина. 1995. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 329—340.
17. Герус Л. Хліб і тканина в обрядовості українців: функції та змістове навантаження. *Народознавчі зошити*, 2018. № 5 (143). С. 1096—1105.
18. Никорак О., Герус Л., Куцир Т. Узорноткані пояси Західної України і Литви: техніки, орнаментика, функції. *Народознавчі зошити*, 2022. № 5. С. 1147—1163.
19. Боряк О. Виготовлення тканих ритуальних символів на Поліссі. *Полісся: Мова, культура, історія: Матеріали Міжнародної конференції*. Київ, 1996. С. 288—295.
20. Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 38. Львів, 2003. С. 568—584.
21. Кутельмах К.М. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 2: Овруччина. 1995. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 191—210.
22. Гребінь І.Ф. Обряди, пов'язані з будівництвом сільського житла. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 243—250.
23. Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект. *Полісся України*. Вип. 1. Київське Полісся. 1994. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. С. 83—96.
24. Сілецький Р.Б. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом. *Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. Львів, Інститут народознавства НАН України, 2003. С. 95—124.
25. Герус Л.М. Обрядовий хліб «карачун» (взаємозв'язок символіки та пластичного трактування форми). *Letkowie, Wojkowice, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Zielona Góra; Slupsk: Druk-ar, 2009. Т. II. S. 145—150.
- Lupii, T. (2000). Semantics of the Towel in Wedding, Funeral and Commemorations Rituals. *Berehynia*, 3, 5—16 [in Ukrainian].
- Kitova, S. (2003). *Cloth Chronicle of Ukraine: Semantics of Ukrainian Towel Ornament*. Cherkasy: Brama [in Ukrainian].
- Kara-Vasilyeva, T. (2008). *History of Ukrainian embroidery: book-album*. Kyiv: Art [in Ukrainian].
- Andrushko, L. (2010). *Ukrainian Towel as Polyfunctional Sacral Work of Folk Art: Function, Typology, Semantics, Artistic Features*. Lviv [in Ukrainian].
- Balcikonis, J. et al. (1962). *Lithuanian Folk Art. Woven Fabrics II Book*. Vilnius: Valstybine grozines literaturos leidykla [in Lithuanian].
- Bernotaite-Beliauskiene, D. (2018). For body and soul: towels. Part II. *Folk culture*, 6, 66—74 [in Lithuanian].
- Kumpikaite, E, Kot, L, & Tautkute-Stankuviene, I. (2016). Ornamentation of Lithuanian Ethnographic Home Textiles. *FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe*, 5 (119), 100—109.
- Kumpikaite, E., Kot, L., & Nenartaviciute, E. (2014). Comparable Analysis of Folk Home Textile of East Prussia in Territories of Lithuania and Poland. *Open Journal of Social Sciences*, 10, 19—29.
- Borysenko, V.K. (1988). *Wedding customs and rites in Ukraine. Historical and ethnographic research*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1995.). Marriage ritual and rites in Ukraine. *Studies in Ukrainian ethnography and anthropology* (Pp. 219—323) Kyiv [in Ukrainian].
- Borysenko, V.K. (1994). Wedding customs and rites. *Podillia: Historical and ethnographic research* (Pp. 217—228). Kyiv [in Ukrainian].
- Bulgakova, L. (1999). Polish towel of the 20th century. *In Ukrainian Polissia. Historical and Ethnographic Research. Ovruchchyna. 1995* (Issue 2, pp. 329—340). Lviv: NAS of Ukraine; Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Herus, L. (2018). Bread and Cloth in Ukrainian Rituality: Functions and Semantics. *The Ethnology Notebooks*, 5 (143), 1096—1105 [in Ukrainian].
- Nykorak, O., Herus, L., & Kutsyr, T. (2022). Patterned Woven Sashes of Western Ukraine and Lithuania: Techniques, Ornamentation, Functions. *The Ethnology Notebooks*, 5 (167), 1147—1163 [in Ukrainian].
- Boryak, O. (1996). Production of woven ritual symbols in Polissia. *Polissia: Language, culture, history: Proceedings of the International Conference* (Pp. 288—295). Kyiv [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2003). «Relationships» between a person and a household in the beliefs of the Ukrainians of Polissia. *Bulletin of Lviv University. The series is historical* (Issue 38, pp. 568—584). Lviv [in Ukrainian].
- Kutel'makh, K.M. (1999). Agrarian motifs in the calendar rituals of Polish pike. *In Ukrainian Polissia. Historical and Ethnographic Research. Ovruchchyna. 1995* (Issue 2, pp. 191—210). Lviv: NAS of Ukraine; Ethnology Institute [in Ukrainian].

REFERENCES

- Nykorak, O. (2004). *The Ukrainian Traditional Folk Cloths of XIX and XX cc. Interior Cloths (Based on Materials from Ukrainian Western Regions)* (Part I). Lviv: Ethnology Institute of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Boriak, O. (1997). *Weaving in the Rituals and Beliefs of Ukrainians (middle XIX — Early XX Centuries)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zakharchuk-Chuhai, R.V. (1999). Folk Decorative Art. *In Ukrainian Polissia. Historical and Ethnographic Research. Ovruchchyna. 1995* (Issue 2, pp. 302—304). Lviv: NAS of Ukraine; Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Lupii, T. (2000). Ritual Towel and Mythological Picture of the World. *Folk Art and Ethnology*, 5—6, 104—109 [in Ukrainian].

- Hrebin, I.F. (1994). Rites related to the construction of rural housing. *Podillia: Historical and ethnographic research* (Рр. 243—250). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Siletskyi, R. (1997). «Zakladshchyna» hut in Polissia: Ritual and customary aspect. In *Ukrainian Polissia. Historical and Ethnographic Research. Kyiv Polissia. 1994* (Issue 1, pp. 83—96). Lviv: NAS of Ukraine; Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Siletsky, R.B. (2003). Customs and rites related to construction. Polissia of Ukraine. In *Ukrainian Polissia. Historical and Ethnographic Research. In the confluence of the Uzha and Tetereva rivers. 1996* (Issue 3, pp. 95—124). Lviv: NAS of Ukraine; Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Herus, L.M. (2009). Ceremonial bread «karachun» (interrelationship of symbolism and plastic interpretation of form). *Lemkowie, Bojkowie, Rusini — history, wspolczesnosc, material and spiritual culture* (Issue 2, pp. 145—150). Zielona Gora; Slupsk: Drukar.